

مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها

سید محمد امین حسینی^{*1}، مهدی نریمانپور²

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

۲. دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۷)

Civil liability of Startups

Seyed Mohammad Amin Hosseini^{*1}, Mahdi Narimanpour²

1. Ph.D. Student in Jurisprudence and the Essentials of Islamic Law, Islamic Azad University, Central Tehran Branche, Tehran, Iran

2. Ph.D. Student in Jurisprudence and Private Law, Shahid Motahari Univesity, Tehran, Iran

(Received: 15/Oct/2021

Accepted: 16/Apr/2022)

Abstract

Start-ups are start-ups based on new ideas or new methods that are set up and implemented temporarily with the aim of becoming a stable and valuable enterprise, and often appear in this field due to the favorable environment of cyberspace and information technology. Considering the prominent and very important role of start-ups in the field of cyberspace in all economic, social, security and political areas of societies, it is very important to explain the legal responsibilities of these businesses in relation to their activities. In this research, we will investigate the civil liability of such companies in case of damages by analytical-descriptive method and referring to library sources. It seems that considering the diversity and multiplicity of causes of liability of such companies, the basis of fault, which is the accepted basis in Iranian law, cannot be the sole basis of liability of such companies, but has a special basis according to the causes.

Keywords: Civil Liability, Startups, Cyberspace, Causes, Iranian law.

چکیده

استارت آپ، مجموعه‌ای نوپا مبتنی بر فکر و ایده نوین یا روش‌های جدید است که به صورت موقتی و با هدف تبدیل به یک بنگاه با ثبات و ارزشمند، راه‌اندازی و اجرا می‌شود و غالباً به واسطه بستر مساعد فضای سایبر و فناوری اطلاعات، در این حوزه نمایان می‌شود. با در نظر گرفتن نقش پررنگ و بسیار مهم استارت آپ‌ها در حوزه فضای سایبر در کلیه ساحت‌های اقتصادی، اجتماعی، امنیتی و سیاسی جوامع، تبیین مسئولیت‌های حقوقی این کسب‌وکارها در قبال فعالیت‌های آنان از اهمیت بسزایی برخوردار است. در این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به بررسی مسئولیت مدنی این‌گونه شرکت‌ها در صورت ورود خسارات خواهیم پرداخت. به نظر می‌رسد با توجه به تنوع و تعدد موجبات مسئولیت این‌گونه شرکت‌ها نمی‌توان مبنای تقصیر که مبنای پذیرفته شده در حقوق ایران است، تنها مبنای مسئولیت این‌گونه شرکت‌ها باشد، بلکه به تناسب موجبات مبنای خاصی از مبانی مطرح شده را می‌طلبد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت مدنی، استارت آپ، فضای سایبر، تقصیر، حقوق ایران.

مقدمه

یکی از جلوه‌های مهم در فضای سایبر که علاوه بر مسائل تجاری، آثار و ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی عدیده‌ای دارند، استارت آپ‌ها هستند. استارت آپ‌ها گرچه در ایران سابقه دیرینه‌ای ندارند و بیشتر در سال‌های اخیر با ایجاد شرکت‌هایی از قبیل بسیاری از اپلیکیشن‌های موجود در بازار، رشد قابل توجهی داشته‌اند، ولی دارای خاستگاه دیرینه در کشورهای همچون آمریکا که به‌واقع خاستگاه زمانی و مکانی استارت آپ است، دارد. (Jamie Forbes, 2014: 10) بسیاری از شرکت‌ها از جمله شرکت استرایپ^۱، اسپیس‌ایکس^۲، ایربی‌ان‌بی^۳ را باید از قبیل شرکت‌های استارت آپ شمرد که در حوزه‌های گوناگون همچون امور بانکی، حمل‌ونقل، محصولات غذایی و غیره فعالیت می‌کنند. هدف و اثر استارت آپ‌ها تغییر مرسوم تولید و توزیع و مصرف از طریق به‌کارگیری ابداعات مبتنی بر فناوری اطلاعات و فعالیت این شرکت‌ها در فضای سایبری است. واژه استارت آپ را در اوایل نیمه دوم قرن بیستم در صنعت سرمایه‌گذاری، به معنای سرمایه‌گذاری در مراحل اولیه رشد یک پروژه استفاده می‌کردند، اما اکنون به گونه خاصی از کسب‌وکارهای نوین اطلاق می‌شود. (Ibid) در استارت آپ با استفاده از فناوری‌های جدید، یک گام ابتکاری در روش‌های سنتی تجارت ایجاد می‌شود که به‌طور کلی می‌توان آن را تغییر روش ارتباط با مشتری نامید. (هارت، ۲۰۰۳: ۷۷) استارت آپ‌ها در واقع حاوی یک گام ابتکاری هستند و این گام ابتکاری، مبتنی بر فناوری‌های نوین به‌خصوص فناوری اطلاعات است.

استارت آپ‌ها امروزه در فضای سایبری فعالیت چشمگیر و گسترده‌ای دارند و این گستردگی فعالیت و ظهور استارت آپ‌ها متعدد اقتضا می‌کند که جنبه‌های حقوقی استارت آپ‌ها روشن شود؛ یکی از این جنبه‌ها بررسی مسئولیت مدنی این شرکت‌ها است. در این پژوهش سعی می‌شود که با شناسایی قلمرو حقوق مسئولیت مدنی استارت آپ به مفهوم اخص آن (مسئولیت قهری) در فضای سایبر به این سؤالات پاسخ دهیم که اولاً در چه صورتی استارت آپ‌ها مسئولیت مدنی خواهند داشت؟ به عبارت دیگر موجبات مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها کدامین

هستند؟ و از میان مبنای مطرح‌شده در حوزه مبنای مسئولیت مدنی، کدامین مبنا متناسب با اعمال و افعال خسارت‌بار استارت آپ‌ها است؟ در این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به این سؤالات پاسخ داده خواهد شد تا بدین وسیله استارت آپ‌ها با زمینه‌های مسئولیت آشنا شوند؛ خصوصاً از این جهت که قوانین و مقررات خاصی در این زمینه تدوین نشده است.

عنوان تحقیق حاضر پیش از این مورد پژوهش قرار نگرفته است، لیکن عناوینی مرتبط با جنبه‌های عام و خاص این موضوع در ادبیات حقوقی، در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه ملاحظه می‌شود، از جمله: فضل (۱۳۸۹) در کتابی با عنوان *مسئولیت کیفری انتسابی در فضای سایبر*، با امعان نظر به جرائم سایبری و قوانین جزایی در این رابطه، به بررسی و تحلیل موضوع می‌پردازد. وی نخست، مسئولیت کیفری و تحولات آن در فضای سایبر و سپس، مسئولیت فعالان فضای سایبر در ارائه و ذخیره داده و محتوای غیرقانونی با توجه به قوانین کشورها و در نهایت مسئولیت ناشی از حفظ امنیت اطلاعات و سیستم‌های رایانه‌ای را مورد بررسی قرار می‌دهد. فاطمی صدر (۱۳۹۷) در پایان‌نامه‌ای با عنوان جایگاه شرکت‌های نوپا (استارت آپ) در حقوق ایران، به بیان تعاریف، اوصاف و ویژگی‌ها، تشکیل و دوره حیات شرکت استارت آپ و ملاحظات مربوط به مالکیت فکری و شروط ضمنی در قراردادهای سرمایه‌گذاری استارت آپ می‌پردازد.

در این پژوهش ابتدا به بررسی ماهیت و ویژگی‌های استارت آپ‌ها خواهیم پرداخت، سپس موجبات مسئولیت را بررسی کرده و در آخر مبنای مسئولیت این گونه شرکت‌ها مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

تعریف استارت آپ‌ها و ویژگی‌های آن

۱. تعریف استارت آپ‌ها

استارت آپ^۴ اصطلاحی لاتین است که در فرهنگ انگلیسی به معنای عمل یا لحظه قرار دادن چیزی در اجرا یا حرکت و همچنین به معنی یک بنگاه اقتصادی نوپا^۵ آمده است.^۶

4. Start-up

5. A fledgling business enterprise

6. merriam-webster dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/start-up>

1. Stripe

2. SpaceX

3. Airbnb

تلاشی برای ایجاد موجی از تغییرات در مدت زمانی کوتاه است». بنابراین، به‌طور کلی استارت آپ‌ها به‌روش‌های نوین کسب‌وکار به‌منظور رشد و توسعه سریع با بهره‌گیری از بستر فناوری اطلاعات و دنیای الکترونیک اطلاق می‌شود. (همان: ۱۱)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود تعاریف بالا شباهت‌ها و درعین‌حال تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند، اما با امعان نظر به کلیه این تعاریف می‌توان گفت که استارت آپ، مجموعه‌ای نوپا مبتنی بر فکر و ایده نوین یا روش‌های جدید است که به‌صورت موقتی و با هدف تبدیل به یک بنگاه با ثبات و ارزشمند، راه‌اندازی و اجرا می‌شود و غالباً به‌واسطه بستر مساعد فضای سایبر و فناوری اطلاعات، در این حوزه نمایان می‌شود.

۲. ویژگی‌های استارت آپ

تعاریفی که از استارت آپ ارائه شد، مبین ویژگی‌های خاصی است که یک شرکت یا برنامه استارت آپ دارا است. مهم‌ترین این ویژگی‌ها را می‌توان شامل موارد ذیل دانست: ۱. وجود مجموعه یا سازمان؛ به این معنا که استارت آپ از دل مجموعه‌ای از افراد انسانی یا حتی یک فرد در کنار ابزارها و تجهیزات و ارتباط میان اینها، شکل می‌یابد (احمدپور؛ فاطمی خوراسگانی، ۱۳۹۲: ۲۹)، ۲. موقت بودن؛ به این معنا که استارت آپ، خصوصیت موقتی دارد. کار یک استارت آپ یافتن سریع مدل کسب‌وکار مناسب در کمترین زمان است (کارآفرینان، ۱۳۹۵: ۲۷)، ۳. خصیصه نوآوری و بدیع بودن؛ چراکه مبنای شروع کار استارت آپ‌ها اغلب، ایده‌ای خلاقانه و نوآورانه است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲)، ۴. تکرارپذیری و مقیاس‌پذیری؛ تکرارپذیری یعنی آن مدل کسب‌وکار که با هدف درآمدزایی یا ارزش‌آفرینی ایجاد شده است را بتوان بارها و بارها تکرار کرد و به ازای هر تکرار، درآمد نیز افزایش یابد. همچنین مقیاس‌پذیری به معنای امکان توسعه مدل کسب‌وکار در آینده از طریق افزایش منابع مالی، سرمایه و نیروی انسانی و تجهیزات است و همچنین اینکه بتوان روش‌های ایجاد، ارائه و جلب ارزش را بیشتر، ساده‌تر و سریع‌تر نمود (کارآفرینان، ۱۳۹۵: ۲۷)، ۵. استفاده از فناوری اطلاعات و تجهیزات الکترونیک؛ در عرف کنونی، مفهوم استارت آپ را باید با فناوری اطلاعات و فضای سایبر گره‌خورده و درهم‌آمیخته دانست. فهم عرفی از شرکت‌های استارت آپ، نرم‌افزارها، واسطه‌های ارتباطی الکترونیک و پایگاه‌های داده‌ای است که

استارت آپ از منظر اصطلاحی، به یک شرکت یا یک برنامه (پروژه) تعریف شده است که توسط یک کارآفرین در فرایند جست‌وجو، توسعه و یا اعتبارسنجی یک مدل اقتصادی کسب و کار مقیاس‌پذیر انجام می‌گیرد. (Katila et al, 2012: 117)

در تعریف دیگر، استارت آپ یک سازمان موقت دانسته شده است که با هدف یافتن یک مدل کسب و کار تکرارپذیر و مقیاس‌پذیر به وجود آمده است. (کارآفرینان، ۱۳۹۵: ۲۷)

همچنین، بر اساس تعریف «اریک ریس»، کسب‌وکار نوپا (استارت آپ) را می‌توان یک مؤسسه انسانی دانست که برای ایجاد یک محصول یا خدمت جدید در شرایط عدم قطعیت فراوان طراحی شده است. (احمدپور؛ فاطمی خوراسگانی، ۱۳۹۲: ۲۹) از نظر او مهم‌ترین اجزای این تعریف چیزهایی است که حذف شده است (نه مواردی که ذکر شده)؛ این تعریف از اندازه شرکت، صنعت یا بخش اقتصادی شرکت، چیزی نمی‌گوید. هر کسی که در حال ایجاد یک محصول یا کسب‌وکار جدید در شرایط عدم قطعیت فراوان باشد، یک کارآفرین است، حتی اگر خودش به این امر واقف نباشد. اینکه او در یک آژانس دولتی یا کسب‌وکار نوپایی که توسط یک سرمایه‌گذار مخاطره‌پذیر تأمین سرمایه شده است یا یک شرکت غیرانتفاعی و یا یک شرکت سوددهنده با سرمایه‌گذاران مشخص فعالیت می‌کند، تأثیری در قضیه و ماهیت آن ندارد. (همان)

در تعریف مرکز کسب‌وکارهای کوچک آمریکا^۱، استارت آپ کسب‌وکاری است که عموماً حول محور فناوری شکل یافته است و پتانسیل رشد بالایی دارد. همچنین استیو بلنک آن را سازمانی تعریف می‌کند که در جست‌وجوی یک کسب‌وکار که قابل تکرار و مقیاس‌پذیر باشد، تأسیس شده است. (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰)

دورا چئونگ، مؤسس و مدیرعامل کمپانی هوم جوی^۲ که یکی از استارت آپ‌های مطرح ایالت متحده در گذشته به حساب می‌آید، مفهوم استارت آپ را معادل پنجره ذهن رو به آینده می‌داند. او در این رابطه اظهار می‌دارد: «ایجاد یا پیوستن به یک استارت آپ به معنی تصمیمی جدی برای جدا شدن از شرایط ایده‌آل و پایدار، با هدف دستیابی به رشد برق‌آسا و

1. USSBA
2. home joy

۴. نظریه مسئولیت مطلق

بر طبق نظریه مسئولیت مطلق^۲ و عینی، ورود خسارت تنها شرط لازم برای مسئول شناختن خواننده است و حتی احراز رابطه سببیت میان فعل او و ورود زیان نیز در این بین حذف شده است. بنابراین، این نوع مسئولیت را می‌توان شدیدترین نوع مسئولیت نام نهاد. در حقوق ایران، مسئولیت سخت‌گیرانه‌ای که برای غاصب (ماده ۳۱۵ قانون مدنی) و کسی که در حکم غاصب است (مواد ۳۱۰، ۴۹۳ و ۶۳۱ قانون مدنی) در نظر گرفته شده، نمونه‌ای از مسئولیت مطلق را نشان می‌دهد. (بادینی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱)

۵. نظریه تضمین حق

نظریه تضمین حق، برخلاف نظریه‌های تقصیر و ایجاد خطر که بر رفتار واردکننده زیان متمرکز می‌شوند، محور دغدغه خود را حق پایمال شده زیان‌دیده و تضمینی که قانونگذار و جامعه برای جبران آن دارند، قرار می‌دهد. پس اگر به طور مثال، فعالیت یک سایت یا نرم‌افزار در اینترنت و نفوذ به آن از طریق حمله سایبری بتواند موجب کلاهبرداری از برخی کاربران شود، فارغ از اینکه صاحبان سایت پذیرنده در تأمین امنیت مبادلات الکترونیکی وظیفه خود را انجام داده‌اند یا اینکه سایر شرکت‌ها و تأمین‌کنندگان خدمات اهمال کرده‌اند، مسئله اساسی اینجاست که حقی ضایع شده است که در حمایت قانون قرار داشته و بر اساس نظریه تضمین حق، باید جبران شود.

در واقع، هر کس در جامعه حق دارد که سالم و ایمن زندگی کند و از اموال خود منتفع شود. این حق به وسیله قوانین حمایت شده و ضمانت اجرای این حمایت، مسئولیت مدنی متجاوز است؛ همه وظیفه دارند که به حقوق دیگران احترام گذارند و ایمنی سایرین را به خطر نیندازند. همین که حقی از بین برود باید به وسیله تلف‌کننده آن جبران شود و ما الزام به جبران این خسارت را مسئولیت مدنی می‌نامیم. به عبارت دیگر، صدمه به حق حمایت‌شده دلیل کافی برای تعیین ضمانت اجرای آن است. این ضمانت اجرا چیزی جز الزام به جبران آنچه رخ داده، نخواهد بود؛ یعنی مسئولیت مدنی کسی که سبب آن شده است. (استارک، به نقل از کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۷۸)

باید به این نکته اشاره کرد که در نظریه تضمین حق، میان

تقصیر رکن اساسی جبران خسارت است که البته مسوق بر آن باید رابطه سببیت نیز موجود باشد. این نظریه از حقوقدانان رومی اقتباس شده است و به آن «نظریه ذهنی» یا «مسئولیت درون ذاتی» نیز می‌گویند. (حسینی‌نژاد، ۱۳۷۰: ۷۰)

بر اساس نظریه تقصیر، زیان‌دیده نقش مدعی را خواهد داشت؛ چراکه سخن او برخلاف اصل است و باید تقصیر دیگری ثابت شود تا مسئولیت لازم آید. در حقوق ایران بر اساس قوانین عام مسئولیت مدنی به‌ویژه با توجه به ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و دیگر شواهد قانونی نظیر مسئولیت مدنی ناشی از تسبیب (در مواد ۳۳۱ تا ۳۳۵ قانون مدنی)، عنصر تقصیر به‌عنوان مبنای مسئولیت در نظر گرفته شده است که البته این امر استثنائاتی را نیز دارد.^۱

۲. نظریه فرض تقصیر

شاید به طور مستقل نتوان قائل به وجود چنین نظریه‌ای در علم حقوق مسئولیت مدنی شد، اما عملاً به ویژه در سال‌های اخیر استفاده از ضابطه فرض تقصیر در حل بسیاری از مسائل مسئولیت مدنی راهگشا بوده است. در حقیقت فرض تقصیر ذیل همان نظریه تقصیر قرار می‌گیرد و تنها از حیث اثباتی با نظریه تقصیر تفاوت می‌یابد.

به عبارت دیگر، شکل دیگری از اعمال نظریه تقصیر به صورت قرار دادن فرض تقصیر است و در واقع طبق این نظریه، تقصیر، رکن مسئولیت است، اما مفروض محسوب می‌شود.

۳. نظریه ایجاد خطر

نظریه ایجاد خطر در مقابل نظریه تقصیر قرار می‌گیرد و مبنای مسئولیت مدنی را نه ارتکاب خطای افراد بلکه نفس فعالیت آنها که خطرآفرین است، می‌داند. نظریه ایجاد خطر از معروف‌ترین نظریات در حوزه مبنای مسئولیت مدنی به شمار می‌رود و طبق آن، ملاک و معیار مسئولیت، رابطه سببیتی است که بین فعالیت شخص و زیان وارده به شخص دیگر، وجود دارد. در این سیستم هرکس که بر اثر عمل خود، دیگری را متضرر نماید مسئول شناخته می‌شود، فارغ از اینکه رفتارش مشروع بوده است یا خیر. پس به‌عنوان قاعده می‌توان گفت: «هرکس مسئول جبران خطرات ناشی از عمل خود است». (لوراسا، ۱۳۷۵: ۴۰)

به ارائه محصولات و خدمات مختلف با استفاده از امکانات برخط و تجهیزات رایانه‌ای مبادرت می‌نماید. (دولت‌خانی، ۱۳۹۶: ۶)

موجبات مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها

طیف وسیعی از عوامل می‌تواند موجبات مسئولیت برای شرکت استارت آپ شود، از جمله:

۱. نقض حریم خصوصی و نشر اطلاعات کاربران

استارت آپ‌ها در فضای مجازی در موارد بسیاری به‌عنوان واسطه‌های ارائه خدمات می‌باشند که امکان مبادله اطلاعات را فراهم کرده‌اند و میزبانی را بر عهده می‌گیرند (نبی فیض چکاب، ۱۳۸۴: ۵۶) و بر این اساس به اطلاعات و داده‌های مختلف کاربران بسته به نوع فعالیت خود اعم از مشخصات فردی، آدرس ایمیل، شغل، عقاید، سبک زندگی، سلايق و ... دسترسی دارند. بنابراین، ممکن است حریم خصوصی کاربران به نحوی از انحاء نقض شود.

۲. محتویات مجرمانه و خلاف واقع در فضای سایبر

درج و انتشار مطالب خلاف واقع یا حاوی توهین و افترا و ... در فضای مجازی از طریق بستر نرم‌افزاری استارت آپ‌ها مسئله قابل‌بحث دیگر است. این امر به‌خصوص در استارت آپ‌های رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی اهمیت می‌یابد. (نبی فیض چکاب، ۱۳۸۴: ۱۶)

۳. نقض قوانین مالکیت فکری

بر اساس مقررات عام نظیر قانون ثبت علائم و اختراعات و قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان و هم بر طبق قوانین اختصاصی مربوط به حوزه رایانه و دیجیتال، همچون قانون تجارت الکترونیکی و قانون حمایت از پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای، حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان و صاحبان آثار، مورد حمایت قرار گرفته است و اگر با استفاده از بستر خدمات استارت آپ‌ها و یا حتی در هنگام راه‌اندازی استارت آپ‌ها، هر نوع از این حقوق نقض شود، مصداقی از فعل زیان‌بار خواهد بود و چنانچه شخص حقیقی یا حقوقی دیگری به‌واسطه این امر به لحاظ اعتباری و یا مالی متضرر شود، می‌تواند در این زمینه طرح دعوی مسئولیت مدنی کند.

۴. انتقال اطلاعات کاربران به سرویس‌های جاسوسی بیگانه

برخی از استارت آپ‌ها در قالب اپلیکیشن‌های کاربردی و یا نرم‌افزارها و سایت‌های طراحی‌شده در بستر وب، محل رجوع کاربران بسیاری قرار می‌گیرند و خدمات تخصصی ویژه در حوزه‌های مختلف پزشکی، درمانی، روان‌پزشکی، پولی، بورسی، آموزشی، خدمات اجتماعی و مشاوره و ... ارائه می‌دهند. در برخی موارد این استارت آپ‌ها و کسب‌وکارهای اینترنتی طیف گسترده‌ای از عموم جامعه را تحت پوشش دارند و به جامعه آماری و اطلاعات حساس و بسیار مهمی از حیث امنیتی در مورد افراد جامعه دسترسی می‌یابند که طبقه‌بندی و تحلیل آنها می‌تواند داده‌های مهمی در مورد جامعه و همچنین خصوصیات بوم‌شناختی و منطقه‌ای و زیستی اجتماعات آن به دست دهد. در سطح کلان این اطلاعات قادر است نیازهای یک کشور و حتی نقاط قوت و ضعف آن را برای رقبا و معارضین آن آشکار کند که این امر از حیث امنیتی نگران‌کننده خواهد بود.

۵. حملات سایبری از طریق استارت آپ‌ها در فضای سایبر

حمله سایبری با استفاده از استارت آپ‌ها در فضای مجازی ممکن است در سطوح خرد و کلان انجام گیرد. بر این اساس، گاهی هک شدن اطلاعات صرفاً به‌منظور تخلیه اطلاعات حساب یک کاربر یا شخص حقوقی است و گاهی نیز برای اهداف خرابکارانه وسیع‌تر نظیر مخدوش کردن سیستم حمل‌ونقل یا خریدوفروش و جابه‌جایی کالا در سایت‌هایی که خدمات مزبور را ارائه می‌دهند، می‌باشد. (Werra, 2017: 512)

عواملی را که ذکر شد، می‌توان در یک طبقه‌بندی ناشی از تصمیمات مدیران استارت آپ‌ها، نقض تجهیزات و ایمنی، فعل زیان‌بار سایبرین دانست. بنابراین، مبانی مسئولیت استارت آپ‌ها در ذیل سه طبقه مذکور بررسی خواهد شد.

مبانی مسئولیت مدنی

۱. نظریه تقصیر

بر اساس نظریه تقصیر، مسئول شناختن عامل ورود زیان و محکومیت وی به جبران خسارت، به‌واسطه ارتکاب تقصیر از سوی او است. بنابراین، شخص زمانی مسئول خسارات ناشی از فعل خود می‌باشد که مرتکب تقصیر گردیده باشد و از این حیث

مسئولیت مدنی شاهد بود (چه در قوانین و چه در رویه‌های قضایی)، استفاده شناور از تئوری‌های مطروحه در مورد مبانی مسئولیت مدنی است. با این توضیح می‌توان مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها در بستر سایبر را به‌خصوص از حیث مسئولیت ناشی از تصمیمات و رفتار مدیران، مسئولیت ناشی از نقص تجهیزات و دستگاه‌ها و مسئولیت ناشی از فعل زیان‌بار سایرین (اعم از کارکنان شرکت یا دیگر افراد مرتبط) مورد بررسی و تأمل قرار داد.

الف) مسئولیت ناشی از تصمیمات مدیران استارت آپ‌ها

قبل از ورود به مسئولیت مدنی مدیران استارت آپ‌ها لازم هست، روشن شود که آیا این گونه شرکت‌ها شخص حقوقی هستند یا نه؟

شخص به موجودی گفته می‌شود که توانایی داشتن حق و تکلیف را دارد؛ این موجود می‌تواند حقیقی و حقوقی باشد. شخص حقیقی به موجودات حقیقی به عبارت دیگر انسان‌ها اطلاق می‌شود (امامی، ۱۳۵۶: ۱۵۰). با وجود عدم اختلاف در تعریف شخص حقیقی، در تعریف شخص حقوقی اختلاف‌های بسیارگسترده دیده می‌شود؛ با توجه به اینکه از موضوع مقاله خارج است، لذا به یکی از تعاریف بسنده می‌شود: «شخص حقوقی به کسی گفته می‌شود که بتواند دارای حق شده و عهده‌دار تکلیف شود و بتواند آن را اجرا کند» (امامی، ۱۳۵۶: ۱۵۰). اینکه شخص حقوقی می‌تواند دارای تکلیف و حقوق شود مورد تصریح قانون تجارت است: ماده ۵۸۸ قانون تجارت در رین رابطه مقرر می‌دارد: «شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیفی شود که قانون برای افراد قائل است مگر حقوق و وظائفی که بالطبع فقط انسان ممکن است دارای آن باشد مانند حقوق و وظایف ابوت - نبوت و امثال ذالک»؛ مطابق این تعریف جز در موارد اختصاصی شخص حقیقی، سایر تکالیف و حقوق شخص حقیقی را می‌تواند دارا باشد.

حال که تعریف شخص حقوقی روشن گردید، لازم است تبیین شود که آیا استارت آپ‌ها شخص حقوقی مستقل هستند یا نه؟ از یک طرف استارت آپ‌ها شکلی از کسب‌وکار نوین هستند و به فعالیت‌های سودزا می‌پردازند و از طرف دیگر در استارت آپ‌ها سه عنصر کلی دیده می‌شود: ایده (موضوع)، سرمایه، وجود مؤسسين یا به عبارت دیگر شرکاء؛ بنابراین پرداختن به فعالیت‌های سودزا و وجود سه عنصر مذکور، استارت آپ‌ها را، به مفهوم شرکت تجاری نزدیک

انواع خسارت‌های بدنی و مالی از یک طرف و خسارت‌های معنوی و اقتصادی از طرف دیگر، تفاوت قائل شده‌اند: دسته اول، قطع نظر از تقصیر عامل ورود زیان، در هر حال باید جبران شود و مسئولیت ناشی از آن نوعی است. لیکن، در مورد خسارات معنوی و اقتصادی، اگر همراه با زیان‌های بدنی و مالی نباشد، مسئولیت تنها در صورتی ایجاد می‌شود که مرتکب کار زیان‌بار، مقصر باشد. (همان)

در حقوق ایران تا حدی می‌توان در قاعده اتلاف (که حمایت از جبران خسارت زیان‌دیده را مدنظر دارد) و نیز در مفاد ماده ۶۴۴ قانون مدنی پیرامون ضمان ناشی از عاریه طلا و نقره که مسئولیت نوعی را پذیرفته است، گرایش به سمت این نظریه را مشاهده کرد.

مبانی مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها

تعیین مبانی مسئولیت مدنی در مورد تمامی پدیده‌ها و مناسبات و روابط اجتماعی به‌صورت یکسان امری عادلانه به نظر نمی‌رسد. نمی‌توان همه روابط اجتماعی و اقتصادی از جمله روابط کارگر و کارفرما و پیمانکار، موجر و مستأجر، بیمه‌گر و بیمه‌گذار، مدیر و کارمند، پزشک و بیمار، ... و همچنین مشاغل و حرفه‌های مختلفی چون تجارت و دادوستد، ورزش، هنر، حمل و نقل و ... را در بحث مسئولیت مدنی تابع یک مبنا نمود.

حتی در مسائل جزئی هم ابعاد مختلف بحث مثل مسئولیت شخصی مدیران یا مسئولیت آنان به‌واسطه فعل کارکنان و افراد تحت امر و نیز مسئولیت آنان در قبال تجهیزات اداره می‌تواند قضاوت پیرامون مبانی مسئولیت مدنی را متحول سازد. در بحث تحقیق حاضر نیز مسئولیت مدنی شرکت‌های استارت آپ در فضای سایبر اولاً ممکن است تابعی از ماهیت فعالیت این شرکت‌ها باشد (برای مثال فعالیت در عرصه ارائه خدمات اینترنتی نقل‌وانتقال وجه یا کالا یا مشاوره برخط و یا ارائه و تولید محتوای الکترونیک و ...)، ثانیاً ممکن است به‌واسطه نوع خسارت باشد (برای مثال نقض حقوق کپی‌رایت یا حریم خصوصی و یا ایجاد زمینه حمله سایبری) و ثالثاً ممکن است تحت تأثیر ابعاد آن و این مسئله باشد که احتمالاً رفتار مدیران استارت آپ، کارکنان و یا سایر کاربران منجر به ورود زیان شده است که در این موارد نیز حسب مورد صحبت از مبانی مسئولیت می‌تواند متغیر باشد. (Jamie Forbes, 2014: 40)

بنابراین آنچه در نظام‌های حقوقی کنونی می‌توان در بحث

این شرکت‌ها، در واقع اغلب همان اشخاصی هستند که ایده مربوط به یک کسب‌وکار نوین را پی‌ریزی کرده‌اند. برای مثال طراحان یک اپلیکیشن کاربردی که آن را ثبت کرده و به مرحله بهره‌برداری می‌رسانند، مدیران استارت آپ مذکور شناخته می‌شود. همچنین مدیران استارت آپ‌ها حسب مورد هم در قبال تصمیمات و اقدامات خود مسئولیت دارند و هم در قبال فعل کسانی که تحت امر آنها هستند و تصمیمات آنان را اجرا می‌کنند. چه اینکه مسئولیت مدنی می‌تواند به واسطه رفتار خود شخص و یا حتی با حصول شرایطی، به واسطه فعل دیگران تحقق پذیرد. در حقیقت به‌رغم اینکه اصل بر شخصی بودن مسئولیت است (محقق داماد، ۱۳۷۹: ۱۶۳)، در مواردی نیز این استثنا وجود دارد که شخصی به واسطه اقتدار و کنترل و وظایف نظارتی خود در قبال دیگران بر اساس قانون یا قرارداد، مسئول فعل زیان‌بار آنان شناخته می‌شود. (یزدانیان، ۱۳۹۱: ۳۹)

به هر حال، اقدامات مدیران استارت آپ‌ها می‌تواند عامل ورود زیان باشد. در این صورت سؤال اینجاست که اگر مدیران یا به عبارتی راه‌اندازان کسب‌وکار استارت آپ باعث ورود زیان به دیگران شوند، مسئولیت آنها در صورت ارتکاب تقصیر خواهد بود؟ یا صرف ایجاد زمینه‌ای برای ورود خسارت به دیگران یا به عبارت بهتر احراز سببیت در ورود زیان می‌تواند مبنای مسئولیت مدنی مدیران استارت آپ قرار گیرد.

برای مثال، نقض حقوق کپی‌رایت در جایی که تولید یا انتشار محتوا از سوی ارائه‌کننده خدمات آنلاین صورت می‌گیرد و یا افشای اطلاعات کاربران در یک کسب‌وکار اینترنتی که اطلاعات کاربران را ذخیره می‌کند، تمامی اینها موارد مهمی است که ظهور در سوء مدیریت و اداره کسب‌وکار استارت آپ دارد و مدیر یا مدیران مربوطه از این بابت ممکن است مشمول مسئولیت مدنی شوند.

به‌عنوان قاعده باید پذیرفت، در خصوص مسئولیت مدنی قهری مدیران به واسطه فعل شخصی در مسائلی که در حیطه اختیارات آنها قرار دارد، احراز تقصیر و بی‌احتیاطی فاعل، عنصر و شرط ضروری برای تعیین مسئولیت آنها است، اما با وجود این مطلب، به لحاظ فنی بودن و پیچیدگی و دشواری اثبات تقصیر برای مشتریان و کاربران زیان‌دیده و اهمیت توجه به تضمین حق و اصل جبران کامل زیان (بر اساس نظریه تضمین حق) و در نظر داشت شرایط و اوضاع و احوال که ظهور در نقض برخی از تکالیف قانونی و در نتیجه ایراد خسارت دارد، به نظر می‌رسد در برخی موارد باید مدیران استارت آپ را بر مبنای

می‌کند؛ با این وجود نمی‌توان استارت آپ‌ها را شرکت تجاری محسوب کرد؛ چراکه برابر قانون تجارت، معیار تشخیص تجاری بودن شخصیت حقوقی، نه موضوع فعالیت آن، بلکه باید در قالب یکی از شرکت‌ها در ماده ۲۰ قانون تجارت باشد (تفرشی، ۱۳۷۹: ۱۰۳)؛ از طرف دیگر استارت آپ‌ها در قوانین و مقررات موضوعه به‌عنوان شخصیت حقوقی به رسمیت شناخته نشده است. به نظر می‌رسد تا زمان وضع قوانین و مقررات، استارت آپ‌ها را باید از قبیل شرکت مدنی دانست؛ چراکه تعریف شرکت مدنی بر آنها صادق است. در تعریف شرکت مدنی آمده است: «عقدی است که به موجب آن دو یا چند شخص به منظور تصرف مشترک و تقسیم سود و زیان و گاه مقصد دیگر، حقوق خود را در میان می‌نهند تا به جای آن سهمی مشاع از این مجموعه شوند». (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۲۰) با وجود اینکه بنا بر تحلیل مذکور استارت آپ‌ها دارای شخصیت حقوقی مستقلی نیستند، لکن مانعی وجود ندارد که با رعایت شرایط مقرر در قانون تجارت در قالب شرکت‌های ماده ۲۰ قانون تجارت به فعالیت بپردازند و در نتیجه مشمول مقررات شرکت‌ها شوند. همچنان که دیده می‌شود که بسیاری از استارت آپ‌ها برای بهره‌مندی از مزایای ثبت شرکت، اقدام به ثبت شرکت می‌کنند.

با توجه به مباحث پیشین، استارت آپ‌ها تا زمانی که در قالب یکی از شرکت‌های ماده ۲۰ قانون تجارت ثبت نشوند، نمی‌توان آنها را شرکت تجاری دانست و اگر خود را در قالب یکی از شرکت‌های مذکور در ماده ۲۰ قانون تجارت ثبت کنند، در آن صورت جزو شرکت‌های تجاری شمرده خواهند شد. بنابر آنچه گفته شد، استارت آپ‌ها اگر در قالب شرکت تجاری مطرح شده باشند، مسئولیت مدنی مدیران استارت آپ‌ها همانی خواهد بود که در شرکت‌های تجاری مطرح می‌شود و با توجه به اینکه از یک طرف ورود به مسئولیت مدنی مدیران شرکت‌های تجاری، با توجه به گستردگی آن، نیازمند پژوهش مستقلی است و از طرف دیگر، کارهای پژوهشی قابل توجهی در زمینه مسئولیت مدنی شرکت‌های تجاری انجام گرفته است که می‌توان به آنها رجوع کرد. بنابراین، به مسئولیت مدنی شرکت‌های استارت آپ ورود نخواهیم کرد و بحث صرفاً به مسئولیت مدنی استارت آپ‌های که شرکت نیستند، محدود خواهد شد.

به‌طور معمول ماهیت استارت آپ‌ها به‌عنوان کسب‌وکارهای نوپا به‌گونه‌ای است که از طراحی تا اجرا و همچنین نحوه اداره و وابستگی بسیاری به رفتار مدیر یا مدیران خود دارند. مدیران

فرض تقصیر، ملزم به اثبات عدم تقصیر و رعایت اصول ایمنی و استاندارد لازم نمود.

اما در مواردی که احتمال ارتکاب رفتار توأم با تقصیر به واسطه نوع زیان وارده نرود، بر اساس قاعده اولیه مسئولیت مدیران استارت آپ‌ها را باید مبتنی بر اصل تقصیر دانست. بنابراین، در مواردی که وبسایت یک کسب‌وکار استارت آپ بر اساس مجوزهای قانونی تأسیس شده و مدیر وبسایت مقررات مربوط را ملتزم شده است، اصل بر عدم مسئولیت مدیر است و در صورت طرح دعای نظیر نقض حریم خصوصی ناشی از عدم رعایت مقررات، صرفاً در صورت اثبات تقصیر، وفق قواعد عمومی مسئولیت مدنی و حکم ماده یک مسئولیت مدنی و ماده ۹۵۳ قانون مدنی، مدیر نسبت به جبران خسارات وارده مسئولیت خواهد یافت. (نعمتی؛ صادقی نشاط، ۱۳۹۶: ۱۷۹)

وجه تفاوت میان این دو حالت در این است که گاهی قوانین و مقررات مرتبط با استارت آپ مطابق با استانداردهای لازم است و گاهی چنین نیست؛ در صورتی که مطابق با استانداردهای لازم نباشد، به‌جهتی سختی اثبات تقصیر، مبنای مسئولیت مدنی را باید فرض تقصیر در نظر گرفت، لکن اگر استارت آپ‌ها مطابق با استانداردهای لازم باشد، مبنای تقصیر را می‌توان مطرح کرد.

یکی از مسائلی که در خصوص مسئولیت استارت آپ‌ها و مدیران آنها پیچیدگی‌های خاصی در ساحت مسئولیت مدنی دارد، بحث تقصیر ناشی از حملات سایبری است. در این زمینه، مطالعات نشان داده است که ۹۳ درصد حملات سایبری با آسیب‌پذیری‌های شناخته شده یا مهندسی اجتماعی در ارتباط است و از این‌رو تا حد قابل توجهی، امری قابل‌پیشگیری است. البته این مسئله (ایجاد امنیت در مقابل حملات سایبری و به‌روزرسانی سیستم‌های ایمنی) می‌تواند خود امری هزینه‌بردار باشد. به‌هرحال اگر مشاغل بتوانند داده‌های کمتری را دریافت و حفظ کنند و آنچه را که نگه داشته می‌شود، رمزگذاری کنند، می‌توان پیامدهای ۷ درصد باقی‌مانده از حملات سایبری (موارد غیرقابل‌پیش‌بینی) را نیز کاهش داد. (Ferland, 2018: 5)

دکتر «کندی»^۱ با تأکید بر اینکه حملات سایبری سالانه بالغ بر ۵۰۰ میلیارد دلار برای اقتصاد جهانی هزینه دارد و منجر به کاستن از شمار مشتریان کسب‌وکارها، از دست دادن شغل و

نقض حریم خصوصی افراد می‌شود، این سؤال را مطرح می‌کند که چرا نباید برای جلوگیری یا کاهش آنها تلاش بیشتری شود. (Jamie Forbes, 2014: 45)

بخشی از این مسئله در زمره تعهدات دولت‌ها است، اما مدیریت کسب‌وکارهای اینترنتی و استارت آپ‌ها نیز نمی‌توانند تکالیف متعارف خود را در قبال حفظ ایمنی داده‌ها و اطلاعات کاربران نادیده بگیرند. بنابراین، در صورتی که اقدامات ایمنی لازم صورت نگرفته باشد، به‌نظر می‌رسد در صورت اثبات تقصیر، باید استارت آپ را متضامناً (با کسانی که امنیت سایبری که را بر عهده دارند)، مسئول دانست.

ب) مسئولیت ناشی از نقص تجهیزات و ایمنی

استارت آپ‌ها در فضای سایبر برای ارائه خدمات خود وابسته به ابزار و تجهیزات الکترونیکی هستند. مهم‌ترین و اولین مسئله، بحث اینترنت است. در واقع با استفاده از پهنای باند و اینترنت است که فعالیت‌های کسب‌وکار استارت آپ انجام می‌شود. مواردی که در موارد مرتبط با اینترنت که زمینه‌های مسئولیت را برای استارت آپ‌ها به ارمغان می‌آورد به قرار ذیل است:

۱. واسطه‌های اینترنتی

واسطه‌های اینترنتی گروهی هستند که زمینه‌ای دسترسی کاربران برای اینترنت فراهم می‌آورند. (Aplin, 1999: 2)

این امر در وهله اول، از سوی شبکه‌های مخابراتی و ارتباطی مادر (زیرساخت) تأمین می‌گردد و بعد از طریق ارائه‌کنندگان خدمات ارتباطی و اینترنتی و رساها (ISP)^۲ انجام می‌پذیرد.

در این خصوص، آیین‌نامه واحدهای ارائه‌کننده خدمات اطلاع‌رسانی و اینترنت رسا نیز به این امر اشاره داشته است که رسا موظف است خدمات مورد درخواست کاربر را با کیفیت مطلوب و بر اساس یک موافقت‌نامه کیفیت خدمات^۳ به کاربران ارائه نماید. وزارت ارتباطات، به‌طور دوره‌ای بر اساس ارزیابی کیفیت ارائه خدمات مؤسسات رسا به کاربران، نسبت به رتبه‌بندی رساها اقدام و آن را به اطلاع عموم می‌رساند. البته وفق این آیین‌نامه، شرکت‌های مخابرات نیز موظف هستند در خصوص خدماتی که به مؤسسات رسا ارائه می‌کنند رعایت کیفیت مطلوب را کرده و بر اساس موافقت‌نامه کیفیت خدمات

2. Internet Service Provider

3. Service Level Agreement- SLA

1. Kennedy

عرضه می‌کنند، طبق این آیین‌نامه مسئول و پاسخگو هستند». مطابق این بند، صرف عرضه محتوا، موجب مسئولیت شناخته شده است. بنابراین، از ظاهر این ماده چنین می‌توان استنباط کرد که مسئولیت این گروه، مسئولیت محض است؛ چراکه صرف عرضه محتوا را موجب مسئولیت می‌داند.

۳. خسارت ناشی از سیستم‌های مورد استفاده استارت آپ‌ها

اگر یک استارت آپ در فضای سایبر به واسطه قطعی و اختلال شبکه (برای مثال عدم دسترسی یا دسترسی ناقص به سایت یا محتویات اپلیکیشن)، ضعف و کیفیت پایین سیستم و یا عدم اعمال به‌روزرسانی‌های کافی، و ... منجر به ورود خسارت به افرادی که از طریق پایگاه مزبور به تعامل و تبادل و نقل و انتقال مشغول بوده‌اند، شود مسئولیت مدنی استارت آپ را به دنبال خواهد داشت.

چنانچه سایت، مؤسسه یا شرکت مربوط، ماهیت حقوقی دولتی داشته باشد، هرگاه نقض حریم خصوصی اشخاص و خسارت‌های وارده ناشی از نقص وسایل و سیستم‌ها باشد، وفق ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ و ماده ۷۸ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲، (در مورد اخیر حتی شرکت‌های با ماهیت خصوصی نیز مطرح می‌شوند) بر مبنای نظریه خطر، جبران خسارت زیان‌دیده متوجه سایت، مؤسسه یا شرکت مربوط خواهد بود. (نعمتی؛ صادقی نشاط، ۱۳۹۶: ۱۸۰) ماده ۷۸ قانون تجارت الکترونیکی در این رابطه مقرر می‌دارد: «هرگاه در بستر مبادلات الکترونیکی در اثر نقص یا ضعف سیستم مؤسسات خصوصی و دولتی، به‌جز در نتیجه قطع فیزیکی ارتباط الکترونیکی، خسارتی به اشخاص وارد شود، مؤسسات مزبور مسئول جبران خسارات وارده هستند، مگر اینکه خسارات وارده ناشی از فعل شخصی افراد باشد که در این صورت جبران خسارات بر عهده این اشخاص خواهد بود». همان‌طور که در ماده فوق ملاحظه می‌شود، مسئولیت ناشی از نقص یا ضعف سیستم‌ها، بر اساس نظریه خطر بر عهده مؤسسات و شرکت‌ها قرار داده شده است، مگر اینکه آنها ثابت کنند که مسئله حادثه به‌واسطه خطای شخصی یکی از مدیران یا کارکنان آنها بوده است یا به امری خارج از حیطه اختیار و اقتدار آنها مربوط می‌شود.

البته ممکن است نقص سیستم، مربوط به اشخاص ثالث باشد، اما این امر در تحقق مسئولیت اولیه برای استارت آپ‌ها خللی ایجاد نمی‌کند. برای مثال محصولات نرم‌افزاری یک

(SLA) عمل نمایند؛ در این خصوص بند ۵-۳-۹- آیین‌نامه مذکور مقرر می‌دارد: «رسا موظف است خدمات مورد درخواست کاربر را با کیفیت مطلوب و بر اساس یک موافقت‌نامه کیفیت خدمات به کاربر ارائه نماید. وزارت پست و تلگراف و تلفن به طور دوره‌ای بر اساس ارزیابی کیفیت ارائه خدمات مؤسسات رسا (ISP) به کاربران، نسبت به رتبه‌بندی رساها اقدام و آن را به اطلاع عموم می‌رساند.

تبعیه: شرکت‌های مخابرات نیز موظف هستند در خصوص خدماتی که به مؤسسات رسا ارائه می‌کنند، رعایت کیفیت مطلوب را کرده و بر اساس موافقت‌نامه کیفیت خدمات (SAL) عمل نمایند».

علاوه بر موارد فوق، طبق بخش اول از پیوست دوم آیین‌نامه تأمین، توزیع و عرضه خدمات اینترنت و اینترنت ملی مصوب ۱۳۸۵ کمیسیون تنظیم مقررات ارتباطات، ارتباط مخابراتی ارائه‌دهندگان خدمات اینترنت باید دارای حداقل شرایط از لحاظ کیفی باشد تا خدمات ارائه‌شده به کاربر از نظر کیفیت مطلوب تلقی شود. در این پیوست، این شرایط در قالب سه قسمت کلی که عبارت‌اند از: الف) سطح ارائه خدمات (بند ۱؛ ب) کیفیت فنی خدمات (بند ۲؛ ج) پشتیبانی فنی خدمات (بند ۳) تبیین شده است.

به هر حال طبیعتاً اگر قطعی یا نقص خدمات به‌واسطه قطعی شبکه و از طرفی متوجه تأمین‌کننده اینترنت باشد، در چنین شرایطی فرض مسئولیت برای استارت آپ منتفی خواهد بود.

۲. ارائه‌کننده خدمات اینترنتی

ارائه‌کننده‌های خدمات اینترنتی دروازه‌هایی هستند که کاربران از طریق آنها به فضای سایبر «اینترنت» ورود کرده و از امکانات آن استفاده می‌کنند. (Aplin, 1999: 2)

اگر رسا یا ارائه‌کننده خدمات اینترنتی همزمان (در عین اینکه واسطه اینترنتی هستند)، به تولید محتوا (ارائه یا تولید خدمات محتوایی) نیز اقدام کند و به‌عنوان یک شرکت استارت آپ در این زمینه مطرح باشد و قطعی سیستم اینترنت و ایراد ضرر به کاربران متوجه خود آن شود، این امر می‌تواند زمینه مسئولیت شرکت مزبور را فراهم آورد.

در خصوص مسئولیت این گروه، آیین‌نامه واحدهای ارائه‌کننده خدمات اطلاع‌رسانی و اینترنت، مصوب ۱۳۸۰ شورای انقلاب فرهنگی مقرر می‌دارد: «مؤسسات و شرکت‌های رسا (ISP) و کاربران برای محتوایی که خود بر روی شبکه

نظر گرفته‌اند. (محمدی، ۱۳۹۴: ۱۰)

جداگانه‌ای ارائه کرد. به نظر می‌رسد با توجه به نوع و کیفیت رابطه کاری و اینکه رابطه مستحکم کاری برقرار نیست، لذا نمی‌توان مسئولیتی را متوجه استارت آپ دانست، پس خسارات وارد و جبران آن را باید متوجه خود افراد دانست نه استارت آپ‌ها. مبنای مسئولیت مدنی این‌گونه افراد را مطابق با نظریه تقصیر دانست؛ چراکه از یک بدین وسیله در هماهنگی بیشتر با نظام مسئولیت مدنی حاکم در کشور است و از طرف دیگر ضعف‌های موجود در نظریه تقصیر و ملاحظات موجود در نظریه خطر که منجر به ارائه نظریه خطر شده است، در مسئولیت مدنی این‌گونه افراد دیده نمی‌شود، خصوصاً این‌گونه افراد از حمایت‌های قانونی لازم برخوردار نیستند، لذا اکتفاء به ظهور تقصیر منطقی و موجه به نظر می‌رسد.

ب) مسئولیت مدنی کاربران مستقل

گفته شد که در کنار مسئولیت ناشی از فعل کارکنان، فرض دیگر، مسئولیت ناشی از اعمال کاربران است. برای مثال کاربری با استفاده از اپلیکیشن یک استارت آپ و خلأهای امنیتی آن مرتکب کلاهبرداری از کاربری دیگر در فضای سایبر می‌شود. یا اینکه شخصی به نقض حق مؤلف مربوط به دیگری در یک سایت اشتراک آثار هنری مبادرت می‌نماید. آیا در این موارد مسئولیت صرفاً متوجه کاربر است یا اینکه استارت آپ نیز می‌تواند به‌واسطه عدم انجام احتیاط‌ها و کنترل‌های لازم مسئول قلمداد شود و اگر چنین است مبنای مسئولیت چیست؟ در این مورد، برخی به توانایی مالی مناسب شرکت‌های بزرگ‌تر از جمله ارائه‌کنندگان خدمات و واسطه‌های اینترنتی برای جبران خسارات در مواقعی که خسارت از سوی سایر کاربران و یا شرکت‌های کوچک ارائه‌کننده محتوا وارد می‌شود، استناد کرده‌اند. درواقع، تجربه به‌خوبی نشان داده است که زیان‌دیدگان به‌واسطه هزینه‌های بالای اقامه دعوی و صرف وقت بسیار و ناتوانی مالی عامل ضرر و امکان اعسار مسبب اصلی، میلی به اقامه دعوی علیه او ندارند. (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۴۴۶)

استناد به این دلیل به‌منظور وضع مسئولیت غیرمستقیم، با تمسک به نظریه تضمین حق و در پرتو «اصل جبران کامل ضرر»^۲ به‌عنوان یکی از اصول بنیادین مسئولیت مدنی در

به هر حال، در قانون مسئولیت مدنی ضمن تفکیک مسئولیت مدنی دولت در قبال اعمال کارمندان و مسئولیت مدنی کارفرمایان در قبال اعمال کارگران، بر اساس مواد ۱۱ و ۱۲ قانون و نیز مواد ۱۳ و ۱۴، احکام و مقرراتی مطمح نظر قرار گرفته که وفق آن با لحاظ معیارهای مربوطه، حسب مورد اداره دولتی و یا کارفرما به‌عنوان مدیر، مسئول زیان‌های وارده به سایر اشخاص از سوی افراد تابع خود قلمداد شده‌اند و در مواردی نیز با الزام به استفاده از نهاد بیمه سعی در پوشش خسارت‌های وارده شده است. به هر حال به‌ویژه در عصر حاضر ضرورت‌ها و مصالح اجتماعی ایجاب می‌کند که مسئولیت ناشی از فعل غیر که ارتباطات سازمان‌یافته و روابط اداری، بسیار گسترده و پیچیده شده و از طرفی نسبت تضمین جبران خسارات بر طبق نظریه تضمین حق، تأکید ویژه‌ای وجود دارد، بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد.

حال، در فرضی که فی‌مابین مدیر استارت آپ و کارکنان آن رابطه کارگر و کارفرمایی حاکم باشد، برخی اعتقاد یافته‌اند که وفق ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی^۱، بر مبنای نظریه خطر، کارفرمایانی که مشمول قانون کار می‌باشند، مسئول جبران خساراتی هستند که از طرف کارکنان اداری و یا کارگران آنان در حین انجام کاری که به آنان سپرده شده است، به دیگران وارد شده است، مگر اینکه محرز شود تمام احتیاط‌هایی که اوضاع و احوال قضیه ایجاب می‌نموده به عمل آورده و یا اینکه اگر احتیاط‌های مزبور را به عمل می‌آوردند، باز هم جلوگیری از ورود زیان مقدور نمی‌بود. همچنین، کارفرما (مدیر) به نمایندگی از شخص حقوقی، می‌تواند به واردکننده خسارت، در صورتی که مطابق قانون مسئول شناخته شود، مراجعه کند.

در مورد قسم دوم، با توجه به اینکه رابطه اعضای استارت آپ‌ها از قبیل رابطه کارگر - کارفرما نیست، لذا نمی‌توان ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی را معیار دانست. بنابراین، باید تحلیل

۱. ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی: «کارفرمایانی که مشمول قانون کار هستند مسئول جبران خساراتی می‌باشند که از طرف کارکنان اداری و یا کارگران آنان در حین انجام کار یا به مناسبت آن وارد شده است، مگر اینکه محرز شود تمام احتیاط‌هایی که اوضاع و احوال قضیه ایجاب می‌نموده به عمل آورده و یا اینکه اگر احتیاط‌های مزبور را به عمل می‌آوردند، باز هم جلوگیری از ورود زیان مقدور نمی‌بود. کارفرما می‌تواند به واردکننده خسارت در صورتی که مطابق قانون مسئول شناخته شود مراجعه نماید.»

مقابل دریافت حق‌السعی اعم از مزد، حقوق، سهم سود و سایر مزایا به درخواست کارفرما کار می‌کند». مطابق این تعریف در صورتی که سه عنصر کسی، دریافت حق‌السعی از کارفرما و تبعیت از کارفرما، محقق شود، رابطه فرد مأمور و آمر را باید مشمول قانون کار دانست. بنابراین، مواردی از کسب‌وکارهای استارت آپ‌ها را می‌توان مشمول قانون کار دانست و رابطه میان این گروه با مدیران به‌صورت کارگر و کارفرما قابل تحلیل است. (نعمتی؛ صادقی نشاط، ۱۳۹۶: ۱۸۰) با این وجود در برخی از کسب‌وکارهای استارت آپ‌ها، صدق تعریف کارگری - مطابق ماده ۲ قانون کار - بر رابطه میان اعضای استارت آپ‌ها محل تأمل است؛ از جمله دسته‌ای از افراد وجود دارند که از طریق ابزار استارت آپ (وبسایت یا نرم‌افزار) و ذیل مجموعه آن به مشتریان خدمات مستقیم ارائه می‌دهند و با مشتری در ارتباط مستقیم هستند و سرویس ارائه می‌دهند و حتی وجه دریافت می‌کنند؛ مانند پلتفرم‌های واسطه که صرفاً فراهم‌کننده بستر ارتباط بین ارائه‌دهنده خدمات، فروشنده، اجاره‌دهنده و گیرنده خدمات، خریدار، اجاره‌گیرنده هستند. در حقیقت، نوع رابطه کارفرمایان برخی استارت آپ‌ها با افراد دورکار خود، یک رابطه جدید تلقی می‌شود. به‌عنوان مثال در شرکت‌های تاکسی آنلاین چون اسنپ و تپسی، راننده، پرسنل شرکت محسوب نمی‌شود، ولی ارتباط ارگانیک هم با آن دارد؛ حقوق‌بگیر نیست، اما پورسانتی نیز دریافت می‌کند. این نوع از شکل و قالب جدیدی از رابطه کاری را نشان می‌دهد. (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵) به هر حال، با توجه به نوع کاری که انجام می‌شود، در صدق رابطه کارگری و کارگری بر این گونه رابطه‌های کاری محل شک وجود دارد و در صورت شک در صدق عنوان، اصل عدم جاری می‌شود و لذا می‌توان ادعا کرد که این‌گونه افراد مشمول قانون کار نیستند.

در مورد قسم اول که گفته شد رابطه اعضای استارت آپ‌ها از قبیل رابطه کارگر - کارفرما است، لذا قوانین موجود در رابطه با مسئولیت مدنی کارگر - کارفرما حاکم خواهد شد. در ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ احکام خاصی، در مورد مسئولیت کارفرما ناشی از خساراتی که توسط کارکنان او به اشخاص ثالث وارد می‌شود، مقرر شده است. البته این ماده به‌گونه‌ای تنظیم یافته است که مبنای مسئولیت ناشی از آن را به‌وضوح نمی‌توان دریافت. بر همین اساس، برخی از حقوقدانان به نظریه تقصیر متمسک شده‌اند و برخی دیگر نیز نظریه خطر (بدون تقصیر) را در این زمینه برداشت کرده‌اند و عده‌ای دیگر هم فرض تقصیر را مبنای مسئولیت کارفرما در

شرکت استارت آپ که به شکل کالای دیجیتالی از طریق سایت یا اپلیکیشن در اختیار کاربران گذارده می‌شود و برای سهولت کارکردهای ارتباطی و یا تسهیل خدمات به کار می‌روند (مثل نرم‌افزارهای مربوط به خریدوفروش یا گفت‌وگوها و ارسال پیام‌های آنلاین و...)، در صورتی که به‌واسطه نقص طراحی، خرابی و سوء عملکرد منجر به ایراد ضرر به افراد شوند، استناد به اینکه شرکت یا مجموعه دیگری نرم‌افزار مربوط به را در اختیار شرکت واگذارکننده قرار داده است، وافی به مقصود نخواهد بود. هرچند در وهله بعدی، تولیدکننده اصلی تجهیزات نیز خود می‌تواند در مقابل شرکت استارت آپ و یا حتی کاربری که خسارت‌دیده است، مسئولیت داشته باشد.

ج) مسئولیت ناشی از فعل زیان‌بار سایرین

جهان کنونی عرصه ظهور روابط پیچیده و متکثر میان اشخاص است و در چنین شرایطی نمی‌توان صرفاً هر شخص را مسئول اعمال خود دانست و بس؛ بلکه بنا به وضعیت و کیفیت رابطه، ممکن است برخی اشخاص، مسئولیت اقدامات و افعال سایرین را نیز عهده‌دار شوند.

در حوزه کسب‌وکار استارت آپ‌ها در فضای سایرین، مسئولیت ناشی از فعل زیان‌بار سایرین در مورد دو گروه امکان بحث می‌یابد: یکی کارکنان وابسته به استارت آپ و دیگری، کاربران مستقلی که از طریق استارت آپ و استفاده از امکانات آن، ممکن است به دیگران خسارت وارد آورند. در ادامه به بررسی هر دو حوزه خواهیم پرداخت:

الف) مسئولیت مدنی کارکنان وابسته به استارت آپ‌ها

قبل از ورود به مسئولیت مدنی کارکنان لازم است توضیح داده شود که رابطه کارکنان و مدیران استارت آپ‌ها تابع چه قانونی است؟ به‌طور کلی با توجه به عدم تدوین مقررات و قوانین حوزه استارت آپ‌ها، از لحاظ اینکه اعضای استارت آپ‌ها تابع کدام قانون هستند، ابهام وجود دارد. با این وجود، در برخی از کسب‌وکارهای استارت آپ، افرادی را که در این مجموعه‌ها کار می‌کنند، می‌توان مشمول قانون کار دانست؛ از جمله، افرادی که به‌طور مستقیم با مجموعه کار می‌کنند و به آن خدمات ارائه می‌دهند و در مقابل مزد می‌ستانند. در این رابطه می‌توان به نیروهای تولید محتوا، طراحان، برنامه‌نویسان و ... اشاره کرد. این گروه از افراد مشمول تعریف کارگر که در ماده ۲ قانون کار مقرر گردیده، می‌شود؛ ماده ۲ قانون مذکور مقرر می‌دارد: «کارگر از لحاظ این قانون، کسی است که به هر عنوان در

یک بنگاه با ثبات و ارزشمند، راه‌اندازی و اجرا می‌شود و غالباً به‌واسطه بستر مساعد فضای سایبر و فناوری اطلاعات، در این حوزه نمایان می‌شود.

طیف وسیع از عوامل می‌تواند موجبات مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها را فراهم کند، از جمله: نقض حریم خصوصی و نشر اطلاعات کاربران، نشر محتویات مجرمانه، نقض قوانین مالکیت فکری، انتقال اطلاعات به سرویس‌های جاسوسی، حملات سایبری. این عوامل در سطح کلی می‌تواند ناشی از تصمیمات مدیران، نقض فنی و یا فعل زیان‌بار دیگران باشد.

در مسئولیت مدنی استارت آپ‌ها نمی‌توان به‌صورت مطلق هیچ‌یک از نظریات راجع به مبانی مسئولیت را در این زمینه برگزید و بسته به نوع خسارت و شرایط ارتکاب آن تلفیقی از نظریات تقصیر، فرض تقصیر، خطر و همچنین تضمین حق کاربرد می‌یابد. با وجود این، می‌توان گفت با توجه به نوع فعالیت استارت آپ‌ها درجایی که این شرکت‌ها به‌طور قانونی به فعالیت می‌پردازند، عمدتاً تنها در صورت ارتکاب تقصیر و تحقق زیان مسئولیت خواهند یافت. با وجود این مسئولیت مدیران استارت آپ‌ها به‌ویژه در خصوص تأمین امنیت نرم‌افزار یا اپلیکیشن یا سایت در مقابل حملات سایبری و خدشه به اطلاعات کاربران و حریم خصوصی آنها، مسئولیت مبتنی بر فرض تقصیر است؛ چراکه به لحاظ جنبه فنی و پیچیدگی و دشواری اثبات تقصیر برای کاربران زیان‌دیده و اهمیت توجه به تضمین حق در منظومه مسئولیت مدنی و نظرداشت شرایط و اوضاع و احوال که ظهور در نقض برخی از تکالیف قانونی و در نتیجه ایراد خسارت دارد، به نظر می‌رسد در چنین مواردی باید مدیران و صاحبان کسب‌وکار استارت آپ را بر مبنای فرض تقصیر، ملزم به اثبات عدم تقصیر و رعایت اصول ایمنی و استاندارد لازم نمود. همچنین مسئولیت استارت آپ‌ها به‌واسطه نقض تجهیزات و سیستم‌های مورد استفاده عمدتاً بر مبنای نظریه خطر در نظر گرفته شده است و مسئولیت جبران ضررهای وارده برای استارت آپ‌ها در این خصوص وجود دارد، مگر آنکه ثابت کنند عامل خارجی یا دلیلی دیگر (از جمله تقصیر خود زیان‌دیده) یا قوه قاهره منجر به ورود زیان شده است. همچنین در رابطه با تعیین مبنای مسئولیت مدنی شرکت‌های استارت آپ و مدیران آن، ناشی از فعل زیان‌بار سایرین اگر کارکنان وابسته به شرکت مدنظر باشند بیشتر بر نظریه خطر استوار است و اگر در مورد کاربران باشد به نظریه تقصیر و یا فرض تقصیر نزدیک‌تر می‌شود.

نظام‌های حقوقی مدرن نمود بارزتری خواهد داشت. طبق این اصل، غرامت باید همه زیان را در برگیرد. درحالی‌که اجبار به اقامه دعوا تنها علیه کسی که توانایی جبران بخشی عظیمی از خسارات وارده به زیان‌دیده را ندارد، چیزی جز نادیده انگاشتن مفاد این اصل نخواهد بود. استدلال دیگر این است که به دلیل ناشناس بودن عامل اصلی ایجادکننده ضرر در اینترنت، خواه این ویژگی به دلیل به کار بستن روش‌هایی برای شناسایی نشدن باشد یا به خاطر هزینه زیاد شناسایی او، زیان‌دیدگان و به‌ویژه دارندگان حق، ترجیح می‌دهند دعوی خویش را علیه شخصی که امکان وارد آوردن آن ضرر را با ارائه خدمات خویش فراهم آورده است، به پا دارند (ابهری؛ میری، ۱۳۹۱: ۱۲)

در مقابل این نظریه، در برخی از نظام‌های حقوقی، از جمله در حقوق کامن‌لا و به‌طور خاص در آمریکا، بسیاری از جنبه‌های مسئولیت مدنی در مورد واسطه‌ها و ارائه‌دهندگان خدمات اینترنتی و تولیدکنندگان محتوا در فضای سایبر به‌ویژه از حیث زیان‌های ناشی از سایر کاربران، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است. بنابراین، گفته شده است که در حقوق کامن‌لا، به‌خصوص بعد از تصویب قانون هزاره دیجیتال^۱، رویه معمول معافیت واسطه‌های اینترنتی در مورد خسارات حاصله به کاربران از جانب سایرین و با استفاده از بستر خدمات موردنظر است. (Matthew, Schruers, 2002: 208)

به‌نظر می‌رسد نظریه مذکور منطقی‌تر است؛ چراکه وقتی خسارات از طرف کاربری انجام می‌شود، تحمیل جبران خسارات بر استارت آپ‌ها امری معقولی نیست، خصوصاً اگر استارت آپ‌ها همه جوانب ایمنی و احتیاط را رعایت کرده باشند.

در مجموع به نظر می‌رسد، مبنای مسئولیت شرکت‌های استارت آپ و مدیران آن، ناشی از فعل زیان‌بار سایرین اگر در مورد کارکنان باشد، بیشتر بر فرض نظریه خطر استوار است و اگر در مورد کاربران باشد، به نظریه تقصیر نزدیک‌تر خواهد شد.

بحث و نتیجه‌گیری

استارت آپ، مجموعه‌ای نوپا مبتنی بر فکر و ایده نوین یا روش‌های جدید است که به‌صورت موقتی و با هدف تبدیل به

منابع

- _____ (۱۳۸۷). *حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها*. جلد چهارم. تهران: شرکت سهامی انتشار. چاپ ۵.
- لوراسا، میشل (۱۳۷۵). *مسئولیت مدنی*. تهران: نشر حقوقدانان. چاپ ۱.
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۷۹). *قواعد فقه*. تهران: مرکز نشر علوم انسانی. چاپ ۱.
- محمدی، احسان (۱۳۹۴). *مسئولیت مدنی مدیران و کارکنان بانک*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- مرعشی شوشتری، سیدمحمدحسن (۱۳۷۶). *دیدگاه‌های نو در حقوق کیفری اسلام*. تهران: انتشارات میزان. چاپ ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق). *القواعد الفقهیه*. قم: مدرسه امام علی ابن ابی طالب (ع). چاپ ۱.
- موسوی مجاب، سیددرید (۱۳۸۸). *نقش اراده در مسئولیت کیفری با رویکردی به نظام حقوقی ایران*. تهران: انتشارات بهنامی. چاپ ۱.
- نبی فیض چکاب، غلام (۱۳۸۴). *تعهدات و مسئولیت‌های واسطه‌های ارائه خدمات بر روی شبکه (با تکیه بر حقوق اروپایی)*. سومین همایش ملی تجارت الکترونیک، وزارت بازرگانی، تهران.
- نشریه کارآفرینان (مهرماه ۱۳۹۵). «استارت‌آپ چیست؟». شماره ۴۷.
- نعمتی، نبی‌اله؛ صادقی نشاط، امیر (پاییز ۱۳۹۶). «بررسی مسئولیت مدنی ناشی از نقض امنیت داده در تهدیدات سایبری». *فصلنامه پژوهش‌های حفاظتی - امنیتی دانشگاه جامع امام حسین (ع)*، سال ششم، شماره ۲۳.
- یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۱). «نظریه عمومی مسئولیت مدنی متبوع ناشی از عمل تابع در حقوق فرانسه و طرح آن در حقوق ایران». *مجله علمی پژوهشی حقوقی دادگستری*، سال ۷۶، شماره ۷۷.
- ابهری، حمید؛ میری، حمید (پاییز ۱۳۹۱). «پژوهشی تطبیقی پیرامون مسئولیت مدنی ارائه‌کنندگان خدمات اینترنتی با تأکید بر حقوق آمریکا و اتحادیه اروپا». *فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی*، سال اول، شماره ۱.
- امامی، سیدحسن (۱۳۸۴). *حقوق مدنی*. تهران: انتشارات اسلامی. چاپ دوم.
- بادینی، حسن؛ شعبانی کندسری، هادی؛ رادپرور، سجاد (بهار و تابستان ۱۳۹۱). «مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق». *مجله مطالعات حقوق تطبیقی*، دوره ۳، شماره یک.
- بجنوردی، محمدحسن (۱۳۷۱). *القواعد الفقهیه*. قم: اسماعیلیان. چاپ ۱.
- حسینی، علیرضا و همکاران (آذر ۱۳۹۷). *مسئولیت مدنی استارت آپ های بیمه‌ای در مقابل بیمه‌گذاران*. اولین همایش ملی ارتقاء نظام مسئولیت مدنی در حقوق ایران.
- حسینی‌نژاد، حسینقلی (۱۳۷۰). *مسئولیت مدنی*. تهران: جهاد دانشگاهی. چاپ ۱.
- دولت‌خانی، الهه (۱۳۹۶). *بررسی مسئولیت ارائه‌کنندگان خدمات ارتباطی در قبال کاربران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب.
- ریس، اریک (۱۳۹۲). *کتاب نوپای ناب*. ترجمه احمدپور و فاطمی خوراسگانی. تهران: انتشارات پندار پارس. چاپ ۱.
- شجاع‌پوریان، سیاوش (۱۳۸۹). *مسئولیت قراردادی پزشک در برابر بیمار*. تهران: انتشارات فردوسی. چاپ ۱.
- صفایی، سیدحسین (۱۳۸۲). *دوره مقدماتی حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها*. جلد ۲. تهران: انتشارات میزان. چاپ ۲.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام. چاپ ۱.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). *الزام‌های خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی*. تهران: دانشگاه تهران. چاپ ۸.

Ferland, Justine (August 2018). *Geneva cybersecurity conference, What Civil Liability For Cyberattacks?*. Conference Report, June 21. University of Geneva, 2018.

Henry, H. (1992). "perrit, Tort Liability; The first amendment and equal access to electronic networks". *Harwad journal of law and technology*, No. 5,

p. 199.

Jacques de Werra; Evelyne Studer (2017). "REGULATING CYBERSECURITY; What civil liability in case of cyber-attacks?". *EXPERT FOCUS*, No. 8, pp. 511-51.

Lichman, D.; Landes W. (Spring 2003). "Indirect Liability for Copyright Infringement an Economic Prospective".

- Harvard Journal of Law & Technology*, Vol. 16, Number 2.
- Riitta Katila, Eric L. Chen, and Henning Piezunka (7 June 2012). "All the right moves: How entrepreneurial firms compete effectively (PDF)". *Strategic Entrepreneurship JNL*. 6 (2): 116–132. doi:10.1002/sej.1130. Visited 18 May 2017.
- Sapp, Heather. A. (2005). "North American Anti - Circumvention: Implementation of the WIPO Internet Treaties in the United States, Mexico and Canada". *Computer Law Review and Technology Journal*, Vol. X.
- Schruers, Matthew (2002). "The History and Economics of ISP Liability for Third Party Content". *Virginia Law Review*, Vol., 88, No.1.
- Smith, Graham, J.H. (2007). *Internet Law and Regulation*. Third edition. London: Sweet and Maxwell.